

İBN KEMAL'İN BAZI METAFİZİK MESELELER KONUSUNDA CÜRCÂNÎ'YE YÖNELTİĞİ ELEŞTİRİLER*

Özkan Tekin

Dr., MEB Öğretmen

ozkantekin36@gmail.com

Orcid: 0000-0002-0327-7000

Öz

İbn Kemal ya da diğer meşhur adıyla Kemalpaşazâde Osmanlı döneminde yetişmiş büyük bir âlim, filozof ve Şeyhülislamdır. Başta fıkıh olmak üzere, tefsir, hadis, kelim, felsefe, tarih ve edebiyat gibi birçok ilim dalında İslam ilim ve düşünce tarihini derinden etkileyen önemli eserler vermiştir. Meseleleri deskriptif değil de analitik ve kritik olarak ele alan İbn Kemal, felsefe ve kelamın ortak meselelerinden varlık, mahiyet, imkân ve isbât-ı vâcib gibi birçok konuda özel risaleler yazmıştır. Biz, bu makalede onun imkân, mahiyet ve varlık konusunda büyük Eş'arî kelamcısı Seyyid Şerif Cürcânî'ye yönelttiği eleştirileri ele aldık. *Şerhu'l-Mevâkıf* ıyla ileriki dönem kelamında derin izler bırakan Cürcânî gibi bir otoritenin tenkide konu olması anlamlı bir durumdur. İbn Kemal; İbn Sînâ, Tûsî ve Kâtibî gibi filozoflar ile Îcî, Teftazânî, Cürcânî ve Devvânî gibi kelim âlimlerinin bu meselelerdeki görüş ve yaklaşımlarını da dikkate alarak tahlil, tetkik ve değerlendirmelerde bulunmuştur. İbn Kemal, Cürcânî'yi gerek önceki âlimlere ait görüşleri kusurlu takdim ve şerh etmesi gerekse isabetsiz temellendirmeler yapması sebebiyle eleştirmiştir. Onun eleştirdiği mütekellimin aynı zamanda kelami ve felsefi açıklamaları için esas kabul ettiği bir âlim olması ayrıca önemlidir. Bu da bize, Müslüman âlimlerin saygıda kusur etmeden özgür fikir beyanı noktasında ne kadar seviyeli olduklarını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Kelim, Mahiyet, Varlık, İbn Kemal, Cürcânî

---

* İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale intihal taramasından geçirildi/This paper was checked for plagiarism. Geliş/Received: 31 Ocak/January 2021; Kabul/Accepted: 19 Mart/March 2021; Yayın/Published: 20 Mart/March 2021. Atıf/Cite as: Tekin, Özkan. "İbn Kemal'in Bazı Metafizik Meseleler Konusunda Cürcânî'ye Yönelttiği Eleştiriler". *Danışname Beşeri ve Sosyal Bilimler Dergisi* 2 (2021). <https://doi.org/10.5281/zenodo.4623775>

IBN KEMAL'S CRITICISM OF AL-JURJANI ON SOME METAPHYSICAL ISSUES

Abstract

Ibn Kemal, also known as Kemalpaşazâde was a great scholar, philosopher and Shaykh al-Islam who grew up in the Ottoman period. He produced important works that deeply affected the history of Islamic science and thought in many branches such as fiqh, tafsir, hadith, theology, philosophy, history and literature. Ibn Kemal, who dealt with the issues analytically and critically rather than descriptively, wrote special pamphlets on many subjects such as existence, possibility and *Isbât-ı Wacib/ithbat al-wajib*, which are common issues of philosophy and kalam. We have discussed the critics of Ibn Kemal that was directed to the great Ash'ari theologian Sayyid Sharif Al-Jurjani. It is meaningful that an authority like Curcânî/ Al-Jurjani, who left deep traces to the following periods with his *Şerhu'l-Mawâkif*, was the subject of criticism. Studies and evaluations were carried out by using the views and approaches of philosophers such as Ibn Sînâ, Tûsî and Kâtibî and theologians such as Îcî, Teftazânî, Al-Jurjani and Al-Dawwani, Ibn Kemal was criticized for making Jurjani's views and commentaries inaccurate and for making inaccurate grounds. It is also important that the person criticized by him was also a scholar that he regarded as essential for his theological and philosophical explanations. It shows us the level of views of Muslim scholars in terms of expressing their free opinions.

In this article, we dealt with some problems related to existence, nature, and possibility from the perspective of Ibn Kemal in the context of metaphysics and tried to determine what kind of criticism he directed to Curcânî and how he justified them. Being more of existence, the mental existence, the creation of nature(quality), the verification of ays and lays, the possibility is necessary for possible are the fundamental issues of metaphysics, about each he wrote in a treatise. In his examination of every issue, Ibn Kemal applied not only to Curcânî's but also to the views of many philosophers and scholars, especially Ibn Sînâ, Tûsî, Kâtibî, and Devvânî. He brought them up, sometimes to support his views and sometimes to criticize. Whether existence and nature(quality) are the same or separate is one of the essential disputes between theologians and philosophers; likewise, whether the mental existence is accepted or not, whether the attributes are created or not are among the main problems Ibn Kemal criticized Curcânî.

Curcânî's views and statements, which are the subject of criticism, mainly consist of errors caused by carelessness and carelessness. Although some of them are inaccurate explanations and justifications, most of them consist of explanations that contradict the explanations in other works or other parts of

the same work. Curcânî's attempt to reconcile theology and philosophy sometimes prompted him to make inconsistent statements. The fact that the ground he stands on is the science of theology, but his desire to take advantage of the opportunity of philosophy to make metaphysics has caused him to conflict with the philosophers. In this study, we have determined that Ibn Kemal raised objections and criticisms that would undermine the scientific authority of Cürjanî, who was the last great authority of the theology of the contractor's period. It is possible to say that throughout Ottoman history, studies of theology and philosophy were carried out thanks to these criticisms. The specific issues dealt with in the treatises were re-discussed by referring to many ancient thinkers' views, and attention was drawn to the specific aspects of the issues. When we evaluate Ibn Kemal's Curcânî criticisms from this point of view, it is possible to say that a significant contribution was made to scientific activities.

Keywords: Kalam, Essence, Existence, Ibn Kamal, Al-Jurjani

Giriş

İbn Sînâ, İslam düşünce tarihinde felsefe kapsamında bazı kelami problemleri de gündeme getirmesi, daha doğrusu kalam ilminin bazı konularını da kapsayacak şekilde felsefe yapmasıyla tanınan Müslüman filozoftur. İbn Rüşd'ün onu kelamcılık yapmakla suçlamasının kısmi bir gerçeklik payı olabilir.¹ Kendisini saf Aristocu, İbn Sina'yı Aristo çizgisinden ayrılmış bir filozof olarak gören İbn Rüşd'ün İbn Sînâ'ya karşı tutumunun altında yatan saikler her ne olursa olsun, ortada İslam düşüncesinin kalam ve tasavvufuyla İbn Rüşd'ü değil, İbn Sînâ'yı takip etmesi gibi bir hakikat durmaktadır. Veysel Kaya'nın ispatlamaya çalıştığı gibi İbn Sînâ ister mahiyet, mümkün ve zorunlu gibi kavramlara dair yaklaşımını kelamcılara borçlu olsun² isterse Müteahhirîn dönemi kelamının kendisini ifşa ettiği gibi Eş'arî kelamı İbn Sînâ felsefesini sistemine entegre etmiş olsun, gördüğümüz gerçek, felsefe ile kalam arasında yakın bir ilişkinin bulunduğu. Müteahhirîn kelamı Gazzâlî ile başlatılsa da felsefe ve kelamın mezcinin gerçek manada Eş'arî kelamcısı Fahreddin Râzî ve İbn Sînâcî filozof Nasîruddin Tûsî eliyle gerçekleştiğini görmekteyiz.

Râzî sonrası Eş'arî kelamcılar arasında Seyyid Şerif Cürcânî'nin özel bir otoritesi vardır. Onun karizması, Râzî sonrasının diğer önemli müteakillimleri olan Kadî Beyzâvî, İcî ve Teftazânî'yi gölgelemiştir. Kalam sahasında ondan

¹ Bk. Hüseyin Sarıoğlu, "İbn Rüşd Felsefesi", *İslam Felsefesi Tarih ve Problemler*, ed. M. Cüneyt Kaya (İstanbul, İsam Yayınları, 2015).

² Veysel Kaya, *İbn Sînâ'nın Kelâma Etkisi* (Ankara, Otto Yayınları, 2015).

sonra eser veren âlimler, onu dikkate almışlardır. İbn Kemal'in böyle bir otoriteyi yazdığı kelimâ ve felsefi risalelerde özel olarak mercek altına almasını anlamak mümkündür. İlmî tahkik ve tenkit gereği olması bir yana onun otoritesini sorgulamak istemiş de olabilir. Hemen hemen birçok kelam risalesinde diğer mütekellim ve filozoflardan ziyade onu hedef tahtasına koyması bizi böyle alternatif bir gerekçe arayışına sevk etmektedir. Cürcânî'yi İbn Kemal gözlüğüyle okuduğumuzda İslam kelamının o büyük otoritesinin birden heybetini kaybettiğini, hatalar yapan, muğlak konuşan bir ilim adamına dönüştüğünü görmekteyiz. İbn Kemal, kendisine çağ olarak daha yakın olan Devvânî'yi de yer yer eleştirmiştir, ama bu eleştiri, Cürcânî'ye yönelik eleştirisiyle mukayese kabul etmez. İbn Sînâ'dan itibaren kimi filozof kimi mütekellim yönüyle öne çıkan çok sayıda Müslüman düşünür gelmiştir. İbn Kemal işte böyle zengin bir ilim ve felsefe mirasını devralarak araştırma yapmış bir Osmanlı âlimidir.

Cürcânî'ye yönelik İbn Kemal eleştirilerini daha önce Ömer Mahir Alper, "Mahiyetin Mec'uliyeti Bağlamında Kemalpaşazâde'nin Cürcânî Eleştirisi" adlı çalışmasında ele almıştır.³ Bu çalışma bizim için önemli bir rehber kaynaktır. Bağımsız olarak hem İbn Kemal hem de Cürcânî üzerine yapılmış çalışmalar vardır. *İslam Düşüncesinde Süreklilik ve Değişim: Seyyid Şerif Cürcânî Örneği* adlı editoryal kitapta birçok araştırmacı Cürcânî'yi İslam düşüncesi açısından değişik yönleriyle incelemişlerdir.⁴ İbn Kemal üzerine yakın zamanda yapılmış spesifik konulu araştırmalara, Necmi Derin⁵, Mehmet Aydın⁶, Engin Erdem ve Necmettin Pehlivan'ın⁷ çalışmalarını örnek verebiliriz. Biz bu çalışmada İbn Kemal'in Cürcânî'ye varlık, mahiyet ve imkân gibi metafizik meseleler konusunda yöneltiltiği eleştirileri bazı risalelerinden hareketle gün yüzüne çıkaracağız.

1. Mümkün Mahiyet ile Madum Zat Arasındaki Fark

Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*'ta mahiyetlerin mec'uliyeti meselesini incelediği kısımda filozofların mümkün mahiyet kavramı ile Mu'tezile'nin madum zât kavramını şöyle karşılaştırmaktadır:

³ Ömer Mahir Alper, "Mahiyetin Mec'uliyeti Bağlamında Kemalpaşazâde'nin Cürcânî Eleştirisi", *İslam Düşüncesinde Süreklilik ve Değişim: Seyyid Şerif Cürcânî Örneği*, ed. M. Cüneyt Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015).

⁴ Bk. M. Cüneyt Kaya (Ed.), *İslam Düşüncesinde Süreklilik ve Değişim: Seyyid Şerif Cürcânî Örneği* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015).

⁵ Necmi Derin, *Kemalpaşazâde ve Taşkoprüzâde Risaleleri Bağlamında İslâm Düşüncesinde Zihni Varlık Problemi*, (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2016).

⁶ Mehmet Aydın, *İbn Kemal Paşa ve Taşkoprülüzâde'de Zihni Varlık* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2016).

⁷ Engin Erdem ve Necmettin Pehlivan, "Varlığın ve Yokluğun Ötesi: Kemalpaşazâde'nin 'Leys ve Eys'in Anlamının İncelenmesine Dair Risâlesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 27 (2012): 87-116.

"Hiçbir akıllı kişi, onların, 'mahiyet mec'ul değildir' şeklindeki sözlerinden vehmin ilk anda anladığı gibi, *Mu'tezile'ye nispet edilen 'Mümkün madumlar, bir failin etkisi olmaksızın kendinde karar bulmuş sabit zâtlardır; failin etkisi ancak ve ancak o zâtların varlıkla nitelenmesindedir. görüşü hariç, 'Mümkün mahiyet, dışarıdaki takarrürü ve sübutunda var edici faille muhtaç değildir' dememiştir.*"⁸

İbn Kemal'e göre, Cürçânî, Adudüddin İcî'nin *el-Mevâkıf*'taki ibareleri ile iç içe olan açıklamasında zâtın zât olmasının câilin ca'liyle olup olmadığı meselesi ile mümkün mahiyetin (nefsü'l-mahiye) câilin ca'liyle olup olmadığı meselesini birbirine karıştırmıştır. Hâlbuki madum zât ile mümkün mahiyet, câ'ilin ca'liyle olup olmama bakımından birbirinden farklı şeylerdir.⁹

İcî ve Cürçânî, iki mesele arasındaki farkı kavrayamadığı için mümkün madumların dışarıda failin etkisi olmaksızın sübutunda ca'li inkâr edenlerin şüphesini mahiyetin câ'ilin ca'li olmadan mahiyet olup olamayacağı meselesine taşımıştır.¹⁰ Hâlbuki Mu'tezile, mümkünün dışarıdaki varlığının ötesinde failden değil, kendinden kaynaklanan bir sübutu olduğu için zâtın câ'ilin ca'liyle zât olduğu görüşünü kabul etmez.

Fahreddin Râzî'nin *Muhassal*'da bazı Mu'tezile âlimlerine atıfla naklettiği görüşe göre mümkün madumlar, varlığa geçmeden önce zât, a'yân (cevher) ve hakikattir. Failin etkisi, onları zât kılma (ca'l) şeklinde değil, bu zâtları mevcut kılma şeklindedir.¹¹ Tûsî, *Telhîsu'l-Muhassal*'da bu açıklamaya dayanarak zât ile mahiyet arasındaki farkı ortaya koymuş ve mümkün mahiyete mec'uliyetin nasıl eklendiğini temellendirmiştir:

"Mahiyetin mec'ul olmadığını ileri sürenler, mahiyetin ibdâ edilmemiş olduğunu söylememişlerdir. Aksine bir mahiyet farz edildiğinde onun bu mahiyet olmasının câ'ilin ca'liyle gerçekleşmediğini söylemişlerdir. Mec'uliyet, mahiyete bizim o mahiyeti varsaymamızdan sonra katılan bir zarurettir. Mu'tezile'nin 'failin etkisi, zâtların zât yapılmasında değildir' görüşü bunun

⁸ Adudüddin İcî, "el-Mevâkıf", *Şerhu'l-Mevâkıf* içinde, yazar: Cürçânî, çev. Ömer Türker (İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), 1: 611; Seyyid Şerif Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), 1: 611.

⁹ Kemalpaşazâde (İbn Kemal), Şemseddin Ahmed. "Yaratmanın (Ca'l) Anlamının Açıklanması ve Mahiyetin Yaratılmış (Mec'ul) Olup Olmadığının İncelenmesine Dair", çev. Ömer Mahir Alper. *Osmanlı Felsefesi Seçme Metinler*, ed. Ömer Mahir Alper (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 171. İsim birliği açısından bu risalede de müellifin adı İbn Kemal olarak verilecektir. Makalenin adı uzun olduğu için kısaltma ile baş kısmı "Yaratmanın (Ca'l) Anlamının Açıklanması" şeklinde verilecektir.

¹⁰ İbn Kemal, "Yaratmanın (Ca'l) Anlamının Açıklanması", 172.

¹¹ Fahreddin Râzî, *Muhassal*, *Telhîsu'l-Muhassal* içinde, yazar: Nasiruddin Tûsî (Beyrut: Dâru'l-azvâ, 1985), 81-82.

gibi değildir. Çünkü onlar madum zâtların failin etkisi olmaksızın ezelde sabit olduğunu kabul ederler.”¹²

Tûsî'nin özetle ortaya koyduğu gibi, filozoflar, mahiyetin ibdâ edilmiş olduğunu söylememişler, farz edenin farz etmesiyle ortaya çıktığını, ancak bir câilin ca'liyle mec'ul olmadığını kabul etmişlerdir.

2. Mahiyetlerin Mutlak veya Genel Olarak Mec'ul Olduğu İddiası

Fahreddin Râzî ve Kâtibî'nin birleşik mahiyeti ihtilaf kapsamından çıkarmasına karşılık İcî ve Cürcânî'nin basit mahiyete ilaveten birleşik mahiyetin de mec'ul olup olmadığını tartışma konusu yapmışlardır. İbn Kemal bu tutumlarından dolayı İcî ve Cürcânî'yi eleştirir. İbn Kemal, bu durumu temellendirmek için Kâtibî'nin *Şerhu'l-Münassas*'ında yaptığı bir açıklamaya başvurmuştur.¹³

Mahiyetin mec'uliyeti konusunda ileri sürülüp tartışılan üç görüş vardır. İcî ve Cürcânî, bunu şöyle ifade etmektedir:

“Mümkün mahiyetlerin, câ'ilin ca'liyle mec'ul olup olmadığı hususunda üç görüş vardır. Birinci görüşe göre bu mahiyetler, mutlak olarak yani basit ya da birleşik olduğuna bakılmaksızın mec'ul değildir. İkinci görüşe göre bu mahiyetler mutlak olarak mec'uldür. Üçüncü görüşe göre birleşik mahiyetler mec'ul olduğu halde basit mahiyetler mec'ul değildir.”¹⁴

İbn Kemal'e göre Cürcânî, ikinci görüşte geçen 'mutlak olarak' ifadesini açıklarken onun yerine 'genel olarak' ifadesini kullanmakla hata etmiştir.¹⁵ Bu değişiklik, İcî'nin maksadının dışında bir anlama yol açmıştır. Çünkü Cürcânî, ikinci görüşün açıklamasında zikredilen delilin, iddia edilen görüşün tamamına yetmediğini düşünmüş ve bunun kendisinin yol açtığı mahzurdan daha önemsiz olduğunu fark etmemiştir.¹⁶

3. Yokluk ile Ortadan Kalkmanın Aynı Anlamda Kullanılması

Mahiyetin mec'uliyetini reddedenler, görüşlerini kanıtlamak için bazı delillere başvurmuşlardır. Bunlardan biri, İcî'nin *el-Mevâkıf*'ta zikrettiği şu delildir: “(İster basit ister birleşik olsun mutlak olarak hiçbir mahiyet mec'ul değildir) Çünkü mesela insanlık câ'ilin ca'liyle olsaydı, câ'ilin ca'linin yokluğu durumunda insanlık, insanlık olmazdı. Zira ca'l ile olan bir şey, ca'lin yokluğu durumunda gerçekleşmez. Oysa bir şeyin kendisinden selbedilmesi imkânsızdır.”¹⁷

¹² Nasiruddin Tûsî, *Telhîsu'l-Muhassal* (Beyrut: Dâru'l-azvâ, 1985), 84. Benzer bir açıklama için bk. Nasiruddin Tûsî, *el-Ecoibetü'l-Mesâilî'n-Nasiriyye* (Tahran: İntişârât-ı Pejuheşgâh-i Ulûm-i İnsânî, 2005), 226-228.

¹³ İbn Kemal, “Yaratmanın (Ca'l) Anlamının Açıklanması”, 175.

¹⁴ İcî, *el-Mevâkıf*, 603-606.

¹⁵ Cürcanî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 1: 604.

¹⁶ İbn Kemal, “Yaratmanın (Ca'l) Anlamının Açıklanması”, 175.

¹⁷ İcî, *el-Mevâkıf*, 1: 564.

Îcî burada, Cürçânî'nin dediği gibi, "Ca'lin eseri, kesinlikle ca'lin ortadan kalkmasıyla kalkar"¹⁸ dememiştir. Çünkü bu açıklama, ta'lil edilen şeye uymaz. Ortadan kalkma, mutlak yokluktan daha özeldir. Burada ca'lin yokluğu durumunda insanlığın yokluğu kastedilmektedir.¹⁹

4. 'Mâhiyet Olması Bakımından Mâhiyet Ne Vardır Ne Yoktur' Görüşü

İbn Kemal'e göre, Cürçânî'nin (ö. 1413) "Mâhiyet, mâhiyet olması bakımından ne vardır ne yoktur... Bunların her biri ona eklenmiştir. Eğer onunla birlikte varlık düşünülürse var olur; onunla birlikte yokluk düşünülürse yok olur"²⁰ tarzındaki açıklaması, Eş'arî'nin eleştirisine cevap vermek için yeterli değildir.²¹ Bu problem ancak Îcî'nin (ö. 1355) dediği gibi, "Mahiyet, mâhiyet olması bakımından ne vardır ne yoktur." şeklinde çözülebilir.²²

İbn Kemal'e göre, Cürçânî'nin hatası, mümkünün mahiyeti konusunda varlık-yokluk ikileminin dışına çıkamamasıdır. Oysa mümkünün mahiyeti hakkında zikredilebilecek üçüncü bir ihtimal daha vardır. Mümkün bu mertebede ne varlık ne de yokluk ile nitelenir. Yukarıda da söylediğimiz gibi, zamansal açıdan düşünüldüğünde bir şeyin bir zamanda ya var ya da yok olduğunu kabul etmek gerekir. Bir şeyden bir zamanda varlık olumsuzlanınca yokluğunu, yokluk olumsuzlanınca varlığını düşünmek gerekir. Burada yokluğun çelişği varlık, varlığın çelişği yokluktur. Bu sebeple Cürçânî, "mümkün"ün mâhiyeti hakkında "Eğer onunla birlikte varlık düşünülürse var olur, onunla birlikte yokluk düşünülürse yok olur" demektedir. Ancak mümkünün mahiyeti, varlığa ve yokluğa açık bir konumdur. Bu mertebeye, varlık ve yokluk ile nitelenmenin zarfı olduğu için onun hakkında "ne vardır ne yoktur" denebilir. Bu mertebede varlığın olumsuzlanması halinde Cürçânî'nin düşündüğü gibi, o mertebenin yokluk ile nitelenmesi veya yokluğun olumsuzlanması halinde varlık ile nitelenmesi zorunlu değildir. Çünkü İbn Kemal'e göre, mertebenin iki çelişikten uzak olması imkânsız değildir. Bundan dolayı Îcî'nin dediği gibi, "Mâhiyet, mâhiyet olması bakımından ne vardır ne yoktur" demek, daha isabetlidir.²³

İbn Kemal'e göre Cürçânî, iki konuda hata etmiştir: Birincisi, mümkünün varlığa ve yokluğa açık olduğu konumdaki var-olmamaklık ile yokluğu aynı

¹⁸ Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 1/604.

¹⁹ İbn Kemal, "Yaratmanın (Ca'l) Anlamının Açıklanması", 181.

²⁰ Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 1: 240.

²¹ Şemseddin Ahmed İbn Kemal, "Risâletün fi tahkiki'l-ey's ve'l-leys", *Mecmûu Resâil'il-Allâme İbn Kemal Başa*, tah. Hamza el-Bekrî vd. (İstanbul: Dârul-Lübâb li'd-Dirâse ve Tahkiki't-Turâs, 2018), 6: 348-349.

²² Îcî, *el-Mevâkıf*, 1: 240.

²³ Erdem ve Pehlivan, "Varlığın ve Yokluğun Ötesi: Kemalpaşazâde'nin 'Leys ve Eys'in Anlamının İncelenmesine Dair Risâlesi", 93.

anlamda düşünmesidir. İkincisi, zâtî hudûsu, yokluğun varlığa bizzat önceliği olarak görmesidir. İbn Kemal'e göre, Cürcânî'nin birinci yorumu yanlıştır. Çünkü var-olmamaklık, yokluk ile değil leysiyyet ile özdeştir. İkinci yorumu da yanlıştır. Çünkü zâtî hudûsta varlığı önceleyen yokluk değil, var-olmamaklık, yani leysiyyettir. İbn Kemal'e göre, kelâmcılar leys ile ma'dûm arasındaki farkı anlayamadıkları için zâtî hudûstaki önceliği "yokluk" olarak yorumlamışlardır.²⁴

5. Mümkün Mahiyete Katılan Arızda Varlık Şartının Dikkate Alınması

Mahiyet olması bakımından mahiyete katılan arız hakkında İcî ve Cürcânî şöyle demiştir:

"Birincisi, mahiyete, mahiyet olması bakımından yani hem haricî hüviyeti hem de zihnî varlığı dikkate alınmadan katılan arızdır. Çünkü bu katılmada haricî varlık ve zihnî varlığın değil, sadece mutlak varlığın etkisi vardır. Nerede mahiyet varsa onunla nitelenir. Bu, dördün çift oluşuna benzer. Çift oluş, dördün mahiyetinin lazımıdır ve dört ister zihinde ister hariçte bulunsun çift oluş ona arız olur. Bu iki varlıktan biriyle var olan ve çift olmayan dört farz edilirse o dört değildir; dolayısıyla tenakuz ortaya çıkar."²⁵

İbn Kemal'e göre bu açıklama, lazımların bölümlenmesiyle ilgili olmayıp, arızların bölümlenmesiyle ilgilidir. İbn Kemal, Cürcânî'nin dikkatsizlikten kaynaklanan bu yanlışını düzeltir. Birinci kısım, mutlak mahiyetin lazımı değil, ona arız olan bir şeydir. Mahiyetin, bulunduğu her mahalde mutlak varlıkla niteleneceği iddiası yanlıştır. Cürcânî, hem haricî hem de zihnî varlığı kapsayan mutlak varlığın, bu arız türünün varsayılan şeyde sübutunda etkili olduğunu sanmıştır.

İbn Kemal mahiyetin mutlak varlığı itibarıyla lazım olduğunu kabul etmez. Çünkü o zaman mutlak varlık arız olamaz. Çünkü arızlar, üç kısım sınırlanmış olup, mutlak varlık, yukarıda sıralanan üç tür arız içinde yer almaz. Üç kısımdan her biri, mutlak varlıkla kayıtlanmıştır. Mutlak varlık bu üç arızdan biri ise kendi kendisiyle kayıtlanmış demektir.²⁶ Çift olmayan dört farz edilirse o dört değildir. İcî'nin aksine Cürcânî bu manayı kavrayamadığı için varsayılan dörde 'mevcut' kaydını eklemek suretiyle doğru önermeyi bozmuştur.²⁷

6. Mec'uliyetin Mümkün Mahiyetin Lazımı Olduğu İddiası

Cürcânî, İcî'yi, mahiyete katılan şeyi mec'uliyete tahsis ettiği için eleştirmiştir. Mahiyete katılan şeyin, mutlak mahiyetin lazımlarından mı, yoksa

²⁴ İbn Kemal, *Tahkiku'l-eyys ve'l-leys*, 6: 354-355.

²⁵ İcî, *el-Mevâkıf*, 1/606-608; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 1/606-608.

²⁶ İbn Kemal, "Yaratmanın (Ca'l) Anlamının Açıklanması", 189.

²⁷ İbn Kemal, "Yaratmanın (Ca'l) Anlamının Açıklanması", 191. Bk. Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 1/608.

onun haricî veya zihnî varlığının lazımlarından mı olduğu hususundaki araştırma, mahiyete arız olan birçok şeyde geçerli olabilir. Bu mec'uliyete tahsis edilemez. Cürcânî burada iki görüşten bahsetmektedir: Birincisi; mümkün mahiyet, haricî varlığında faile muhtaç olduğu gibi, zihnî varlığında da faile muhtaçtır. İkincisine göre, faile muhtaç olma anlamındaki mec'uliyet, mutlak olarak mümkün mahiyetin lazımlarındandır. Çünkü ona göre mahiyet, nerede olursa olsun bu ihtiyaçla nitelenir.²⁸

İbn Kemal'e göre Cürcânî, birinci görüşünde isabet etmişken, ikinci görüşünde isabet etmemiştir. Çünkü haricî ve zihnî varlıkta faile duyulan ihtiyacın sabit olması, faile muhtaç olma anlamındaki mec'uliyetin mutlak mahiyetin lazımlarından olmasını gerektirmez. "Mahiyet nerede olursa olsun bu ihtiyaçla nitelenir" şeklindeki gerekçelendirme kusurludur. Çünkü mutlak mahiyetin lazımında 'faile duyulan ihtiyaç' dışında başka bir şey vardır. Bu, mutlak mahiyetin o lazımı gerektirmesidir. Bu ihtiyaç mahlût mahiyet ve mücerret mahiyet için geçerli olsa da kendinde mahiyet için geçerli değildir. Hüviyete katılan ihtiyaç, mahiyetin bir lazımı değildir.²⁹

7. Varlığın Mahiyete Zait Olması Meselesi

İbn Kemal, Cürcânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf* ta varlığın mahiyete zait olduğu fikrine karşı duruşunu tartışma konusu yapmıştır. Cürcânî varlık-mahiyet ilişkisi konusunda şöyle demektedir:

"Sübuti sıfatın bir şeyde bulunması, zorunlu olarak o şeyin kendinde varlığının uzantısıdır. Zira kendinde sübûtu bulunmayan şeyin sübûtî bir sıfatla nitelenmesi mümkün değildir. Kuşkusuz varlık da sübûtî bir şeydir. Eğer varlık, mahiyetle kaim zait bir sıfat olsaydı varlık mahiyetle kaim olmadan önce mahiyetin bir varlığının olması gerekirdi. Bu durumda da şeyin iki kez var olması gerekirdi ki bu bir çelişkidir. Yine önceki varlık sonraki varlığın aynısı ise şeyin kendisini öncelemesi gerekirdi. Eğer önceki varlık sonraki varlıktan başkaysa söz önceki varlığa dönerdi. Şöyle ki, eğer önceki varlık, mahiyetle kâim bir sıfat olsaydı, bu varlık mahiyetle kâim olmadan önce mahiyetin üçüncü bir varlığı olurdu ve varlıklar sonsuza dek teselsül ederdi. Oysa teselsül imkânsızdır."³⁰

Yukarıdaki iktibastan da anlaşıldığı gibi, Cürcânî, varlığın mahiyet ile aynı şey olduğunu, dolayısıyla varlığın mahiyete dışarıdan arız olmadığını

²⁸ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 1/610, 612.

²⁹ İbn Kemal, "Yaratmanın (Ca'l) Anlamının Açıklanması", 196-197.

³⁰ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 1: 500-502.

kabul etmektedir. Ona göre varlığın mahiyete arız (zait/eklenmiş) olması durumunda, mahiyetin başka bir varlığı ortaya çıkar ve böylece var olmayan (ma'dûm) bir şeyin sübûtî sıfatla nitelenmesi söz konusu olur.³¹

İbn Kemal, varlığın mahiyete eklenmesi durumunda mahiyetin zorunlu olarak başka bir varlığının olacağı çıkarımını doğru bulmaz. Çünkü varlığın mahiyete eklendiği kabul edildiğinde varlıkla nitelenme aşamasında mahiyet ne mevcuttur ne de madumdur. Bundan dolayı varlıkla nitelenme aşamasında mahiyetin ne varlığından ne de yokluğundan söz edilebilir. Varlığın mahiyete eklenmesi ve onunla var olan bir sıfat olması durumunda, mahiyetin başka bir varlığının olması gerekmez.³²

Cürcanî'ye göre, filozofların varlıkta gördükleri zorunluluk, ancak varlığın sıfat olmasında geçerli olabilir. Varlığın sıfat olması, bir şeyin bizzat mevcut olması demektir. Bundan dolayı varlığın sıfat olması, varlıktan başka bir şeydir. Dış dünyada sabit olan her sıfatın varlıktan başka olduğu açıktır. Çünkü sıfatın varlığı, mevsuf konumundaki şeyin varlığına bağlıdır. Dolayısıyla varlıktaki zorunluluk, sıfatın varlığının mevsufuna bağlı olmasındaki zorunluluktan farklıdır. Çünkü varlığın başka bir varlıkla öncelenmesi imkânsızdır. Buna bağlı olarak varlığın kesin aklî hükümlere tahsis edilmesi doğru değildir.³³

İbn Kemal, Cürcanî'nin yukarıdaki görüşlerinin filozofların iddiasına bir cevap olarak sunulmasına itiraz etmiştir. Ona göre varlıktaki zorunluluğun, varlığın sıfat olmasındaki zorunluluktan farklı olması gerekmez. Filozoflara, varlığın varlıkla öncelenmesinin imkânsız olduğu düşüncesi ileri sürülerek cevap verilmiş olmaz. Tam tersine bu durumda varlığın mahiyete eklendiği iddiası gerekli olur. İbn Kemal, burada fiilen var olan bir şeyin bedihiliğinin varlığın bedihiliğini içerdiğini düşünür; varlık ile varlığın sıfat olması arasında fark görmez. Varlığın sıfat olması konusunda ortaya çıkan görüşün filozofların görüşünden farklı olduğunu kanıtlamak için İbn Sînâ'nın *Ta'likât'* da varlığın araz oluşu ile diğer arazlar arasındaki ayrımın açıklamalarını referans alır. Buna göre, diğer arazlar var olabilmek için bir cevhere ihtiyaç du-

³¹ Mehmet Aydın, "İbn Kemal Paşa'da Varlığın Mahiyete Zait Oluşu: Cürcanî Ve Devvanî'nin Görüşlerinin Eleştirisi", 38. *İcnas Uluslararası Asya Ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildiriler* 10-15.09.2007 Ankara / Türkiye, (Ankara: 2008), 28.

³² İbn Kemal, "Risâle fi ziyâdeti'l-vücûd", *Mecmûu Resâil li İbn Kemal Başa*, tah. Hamza el-Bekrî (İstanbul: Dârü'l-lübâb, 2018), 16. İbn Kemal bu meseleyi Eys ve Leys risalesinde hususi olarak incelemiş olup biz Cürcanî'ye o konuda yöneltiltiği eleştiriyi de bu makalede ele aldık. Krş. İbn Kemal, "Risâle fi Tahkîki'l-esy ve'l-leys", 348-355.

³³ Cürcanî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 1: 502.

yarken, varlık, mevcut hale gelmek için başka bir varlığa ihtiyaç duymaz. Varlık/vücûd arazının bir cevherdeki varlığı, o cevherin bizzat var olmasıdır.³⁴

İbn Kemal, İbn Sînâ felsefesinde varlığın arazlığı konusuna atıfta bulunmak suretiyle Cürcanî'nin varlığın araz veya sıfat olması meselesini yanlış anladığını göstermeye çalışır. Cürcanî, zorunlu olarak her sıfatın sübûtî, yani hariçte mevcut olduğuna hükmeder. Çünkü sıfatın mevsufunda var olması, mevsufun hariçteki varlığına bağlıdır. Ama varlık, dış dünyada mevcut bir sıfat değildir; aksine varlık arazi arız olduğu şeyden ancak akılda ayırt edilir. Varlık, hariçte mevcut olması anlamında değil, mefhumuna yokluğun dahil olmaması anlamında sübûtîdir. Bundan dolayı varlık, zorunlu olarak her sıfatın sübûtî, yani hariçte mevcut olduğu hükmüne dahil edilemez.³⁵ Cürcanî'nin ifadelerine göre, vücûd, mevsufta/cevherde kaim ve mevcut olan herhangi bir sıfat değildir. Varlığın sübûtî olması, mahiyetin gerçekleştiği dış gerçeklik anlamına gelir. Çünkü Eşarî düşüncede varlık ile mahiyet birbirinden farklı şeyler değildir.³⁶

İbn Kemal'e göre, Cürcanî'nin iddia ettiği gibi, sıfatın sübutilikle yani hariçte mevcut olmakla sınırlandırılmasına gerek yoktur. Ancak Cürcanî'nin sübutilikte ısrar etmesinin altında vehmin sağladığı sonuçlar ile aklın sağladığı sonuçlar arasındaki farklılığı ortadan kaldırma amacı yatmaktadır. Bu bakımdan vehim ile akıl arasındaki uzlaşmazlığı ortadan kaldırmak için sübutilikte ısrar etmek kaçınılmaz olmuştur. Uzlaştırımcı düşünürler, şeylerin hariçteki varlıkları dışında mesela zihinde başka bir varlıklarının olduğunu kabul etmezler.³⁷ Ama sübut ile vücûdun eşanlamlı kelimeler olduğunu kabul edince kendilerini varlığın mahiyete zait olduğu meselesi içinde bulurlar. Bununla birlikte onların, zihnî varlığı savunan filozoflar ile madumların sübutunu savunan Mu'tezilenin iddialarını kabul etmeleri kolay değildir.³⁸

8. Hariç Alanının Zihnin Dışındaki Alan ile Sınırlanması

İcî ve Cürcânî, mahiyetin mec'ul olduğunu reddedenlerin deliline karşı şöyle cevap vermişlerdir:

"Biz söz konusu lazımların imkânsızlığını kabul etmiyoruz. Çünkü dışarıda sürekli madum olan, kendisinden daima olumsuzlanır. Buna göre ca'l belirli bir vakitte veya daima ortadan kalktığında insanlık da aynı şekilde ortadan kalkar. Böylece (i) 'İnsanlık, dışarıda insanlık değildir' önermesi doğru olur.

³⁴ İbn Kemal, "Risâle fi ziyâdeti'l-vücûd", 18-19. Bk. İbn Sînâ, *et-Ta'likât*, tah. Abdurrahman Bedevî (Tahran: 1404), 65.

³⁵ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 1: 502.

³⁶ Aydın, "İbn Kemal Paşa'da Varlığın Mahiyete Zait Oluşu: Cürcanî ve Devvanî'nin Görüşlerinin Eleştirisi", 29.

³⁷ Aydın, "İbn Kemal Paşa'da Varlığın Mahiyete Zait Oluşu: Cürcanî ve Devvanî'nin Görüşlerinin Eleştirisi", 30.

³⁸ İbn Kemal, "Risâle fi ziyâdeti'l-vücûd", 20.

Hariçle ilgili olumsuz önerme, konu dışarıda bulunmadığı için doğrudur. Bu imkânsız değildir. İmkânsız olan, ancak madule olumlama. Hâsılı, câ'ilin ca'li olmadığına insanlık mahiyeti dışarıdan tamamen kalkar. Bu durumda o mahiyet hakkında olumlu hüküm vermek doğru olmaz; aksine dış dünya bakımından her şeyin, hatta mahiyetin kendisinin bile o mahiyetten olumsuzlanması doğru olur. Yoksa o mahiyet, dışarıda (ii) 'insanlık, insanlık-olmayandır' önermesinin doğruluğunu gerektirecek şekilde insanlık-olmayanla birlikte karar kılmış değildir. Öyleyse imkânsız olan, ikincisi yani [insanlık, insanlık-olmayandır şeklindeki] madule olumlama. Birincisi yani olumsuzlama, bizim savunduğumuz görüştür."³⁹

İbn Kemal'e göre burada "hariç" ile, aklın itibarının dışında kalan saha kastedilmiştir. Zihnî varlığı kabul edenlere göre bu saha, zihnin mukabili olan hariç yanında nefsü'l-emrin diğer alanı olan zihnin doğru hükümlerini de kapsar. Çünkü onlara göre, doğruluk, sözden anlaşılan nispetin, dışarıda olana mutabık olmasıdır. Cürcânî'nin hariç terimini İbn Kemal gibi aklın itibarı dışındaki her şeyi kapsayacak manada değil, sadece zihnin mukabili olan hariç manasında kullandığı anlaşılmaktadır. Cürcânî'nin dayanak noktası yanlıştır.⁴⁰

Cürcânî, "Bu durumda o mahiyete dair olumlu bir hüküm doğru olmaz; aksine hariç bakımından her şeyin, hatta mahiyetin kendisinin bile o mahiyetten olumsuzlanması doğru olur." demiştir. İnsanlık, zihnin mukabili olan hariçten kalktığı halde nefsü'l-emre ait diğer alandan kalkmazsa, mahiyetten her şey selbedilmiş olmaz; onun hakkındaki bazı olumlu hükümler doğru olur. Bunlar, hem nefsü'l-emrî olan zihnî varlığa göre hem de zihnî varlığı ve hariçî varlığı kapsayan 'mutlak varlık'a göre doğru olan olumlu hükümlerdir.⁴¹

9. Hüviyetin Hariç ile Sınırlanması

İbn Kemal'e göre Cürcânî, İcî'nin "Mec'uliyet, mahiyete değil, ancak hüviyete katılır." sözünü yanlış anladığı için "hariçî varlığın arızlarındanıdır."⁴² demiştir. İcî, hüviyet ile hem hariçî varlığı hem de zihnî varlığı kastetmiştir. Çünkü zihnî varlık da mahiyetin kendisiyle nitelenmede illete ihtiyaç duyduğu şeylerdendir.⁴³ Cürcânî, hüviyet ile aslında sadece hariçî varlığın değil,

³⁹ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 604.

⁴⁰ İbn Kemal, "Yaratmanın (Ca'l) Anlamının Açıklanması", 182. İbn Kemal'in zihin ve harice dair tanım ve analizleri için bk. İbn Kemal, Şemseddin Ahmed İbn Kemal, *Risâletun Müştemiletüm 'alâ Kelimâti'l-Kavm fi Bahsi'l-Vücu'du'z-Zihni* (Süleymaniye Kütüphanesi, Karaçelebizâde Bölümü, 343), 30a. Ayrıca bk. Mehmet Aydın, *İbn Kemal Paşa ve Taşköprülüzâde'de Zihni Varlık* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2016), 22-48.

⁴¹ İbn Kemal, "Yaratmanın (Ca'l) Anlamının Açıklanması", 182.

⁴² İcî, *el-Mevâkıf*, 1/608; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 1/608.

⁴³ İbn Kemal, "Yaratmanın (Ca'l) Anlamının Açıklanması", 194.

aynı zamanda zihnî varlığın da kastedildiğini bilmektedir. *Şerhu'l-Mevâkıf* daki bir açıklaması bunu göstermektedir.⁴⁴

10. Zihnin Tanımı ve Kapsamı

İbn Kemal, zihnin sadece bizim algı gücümüz anlamında kullanılmamasında bir sorun görmez. Fakat zihnin, mutlak ve genel olarak algı gücü anlamında kullanılması halinde problem çıkar. Mutlak olarak algı gücü anlamına gelen zihin insanın nefs-i nâtıkası, algı organlarından biri ya da bunların dışında daha başka soyut bir şey olabilir.⁴⁵ Cürcânî, zihnin anlamını bu şekilde genişleterek konuyu problemlile hale getirmiştir. İbn Kemal, Cürcânî'nin zihni algı gücü (âletü'l-idrâk) anlamında kullandığını iddia eder ve bu iddiasının onun "duyularla idrak edilen tikel şeylerin, hakikat ve hüviyetleriyle birlikte başka tikel şeylerden ayırt edilebilir olduğu" sözüne dayandırır.⁴⁶ Çünkü dış duyularla idrak edilen ve iç duyularda ortaya çıkan tikel suretler, artık dış dünyada değil sadece zihinde mevcut olan şeylerdir. O halde zihinde ortaya çıkan bu suretler aslında iç idrak güçlerinden birinde ortaya çıkmıştır. Burada zihin algı gücü anlamında kullanılmıştır.⁴⁷

İbn Kemal, İcî ve Cürcânî'nin açıklamalarına dayanarak onların zihnin anlamını algı gücü, nefs-i nâtika ve Faal Akıl gibi yüce ilkeleri içine alacak şekilde geniş tuttukları için bazı kabul edilemez sonuçlara ulaştıklarını ortaya koymaktadır.⁴⁸

İbn Kemal, Cürcânî'nin zihnî varlığı mahallerin birinde tahakkuk eden özel varlık türü üzerinden ispatlama çabasını başarılı bulmaz. Üstelik bu ispat çabasında suretin soyut bir mahalde veya Faal Akılda var olma ihtimalinin de ortadan kalkacağını iddia eder. Bu iddiasını Cürcânî'nin *Hâşiyetü't-Tecrid*'indeki bir açıklamasına dayandırır. Cürcânî, bilginin, bilinen nesnenin suretinin bilen özünde ortaya çıkmasıyla gerçekleştiğini kabul etmez. Bilakis suret nefste değil de soyut bir şeyde, yüce ilkede ortaya çıkabilir. Nefs, yüce ilkede var olan sureti fark edince yahut onunla ilişki kurunca şeyler onda inkişâf eder yani belirir. Buradan hareketle bilginin, eşyanın nefste belirmesiyle gerçekleştiği söylenebilir. Çünkü nefsin yüce ilkede var olan suretleri idrak etmesi, tikellerden idrak güçlerine gelen suretlerin idrak edilmesi gibidir. Buradan, herhangi bir suretin dış dünyada herhangi bir şeyde ortaya çıkmasa bile zihinde belirdiği anlaşılmaktadır. Özetle, Cürcânî, bir suretin dış dünyada bulunan bir suret olmadan da zihinde inkişâf edebileceğini ve bunun bir bilgi

⁴⁴ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 1/454.

⁴⁵ İbn Kemal, "Risâle fi tahkîki'l-vücûdî'z-zihni", *Mecmûu Resâilî'l-Allâme İbn Kemal Başa*, tah. Hamza el-Bekrî vd. (İstanbul: Dâru'l-Lübâb li'd-Dirâse ve Tahkîki't-Turâs, 2018), 57-58.

⁴⁶ İbn Kemal, "Risâle fi tahkîki'l-vücûdî'z-zihni", 58; bk., Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 1: 454.

⁴⁷ Aydın, İbn Kemal Paşa ve Taşköprülüzâde'de Zihnî Varlık, 29.

⁴⁸ İbn Kemal, "Risâle fi tahkîki'l-vücûdî'z-zihni" 60; krş. İcî, *el-Mevâkıf*, 1: 536; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 1: 536.

olabileceğini düşünür. Ancak bir şeyde bulunan suret, bilinen nesnenin mahiyetine eşit olmayabilir. Öyleyse bu suret, tıpkı bir atın duvardaki resmi gibi bir surettir. Bu suret, ortak bir tümel olmasa da ortak tümeli meydana getirebilir. Nefs-i natıkanın maddi arazlarla nitelendiği kabul edilemez. Çünkü böyle bir nitelenmede, nefis-i nâtıkaya yerleşen şeylerin onunla nitelenmesi gerekir. Bundan dolayı suretin nefse yerleşmesi, arazların mahallerine yerleşmesi gibi değildir. Suretin nefse yerleşmesi, arazların mahallerine yerleşmesi şeklinde olursa, nefsin kendisine yerleşen şeylerle nitelenmesi gerektiği kabul edilemez. Ayrıca nefse yerleşen suretin arazlarla nitelenmesi bu arazların suretten soyutlanmasına mani değildir. Soyutlamayla suretin özü elde edilir. Bu suret pek çok şeye mutabık olabilir.⁴⁹ Cürcânî, zihnî varlığı bu varlık tarzına göre ispatladığını ve bilgi konusunda ortaya çıkan problemleri böylece çözdüğünü düşünmektedir.⁵⁰

İbn Kemal, Cürcânî'nin bilginin var olmasının imkânı ile zihnî varlık arasında kurduğu ilişki biçimini eleştirir ve onun bu yönde ortaya koyduğu düşüncüyü kabul etmez. Öncelikle onun suretin soyut bir varlık olan Faal Akılda var olma imkânına dayanarak, bilginin, bilinen şeyin suretinin bilen özünde hasıl olmasıyla gerçekleştiği anlayışına yönelttiği eleştiriye itiraz eder. Ona göre, Cürcânî zihnî varlığı soyut varlıkta, yüce ilkede tahakkuk eden varlık şekline göre kabul etmekle hem bilgi hem zihnî varlık alanında içinden çıkılmaz problemlere yol açmıştır. İbn Kemal, Cürcânî'nin yaptığı açıklamalarla zihnî varlığı ispatlayamadığını ve gelebilecek itirazlara karşı kendini koruyamadığını düşünmektedir.⁵¹

11. Zihnin Kapsamının Geniş Kabul Edilmesi Halinde Doğan Mahzur

İbn Kemal, Cürcânî'nin zihnî varlığı açıklama yönteminde ortaya çıkan tutarsızlıklara ve güçlüklerle dikkat çeker. Ona göre, Cürcânî, bir şeyin *husûlü* ile *kıyâmı* arasında bir ayırım yapar. O, zihnin anlamına mücerret varlıkları da dâhil etmiştir. *Şerhu'l-Mevâkıf*taki açıklamalarında, mücerret varlıklarda niteliğin olmadığını ileri sürmektedir. Bu iddiaya itiraz eden İbn Kemal'e göre, eğer zihnî varlık, zihinde hasıl olan şeyin zihinle kaim olması ise, mücerret varlıklarda da niteliğin olması gerekir. Buna rağmen Cürcânî, zihnî varlığın, şeylerin soyut varlıklarda hasıl olmasından ibaret olduğunu açıkça söylemez, zihnin anlamına soyut varlıkların da dahil olduğunu belirtmekle yetinir. Onlara göre, zihnin anlamları dikkate alındığında, eşyanın bir başka varoluşu bizim zihnimizde ortaya çıkabilir. Eşyanın bir başka varoluşunun bizim zihnimizde

⁴⁹ Seyyid Şerif Cürcânî, "Hâşiyetü't-Tecrid", *Tesdîdü'l-Kavâid fi Şerhi Tecridi'l-Akâid ve maahu Hâşiyetü't-Tecrid* içinde (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 226. Krş. İbn Kemal, "Risâle fi tahkiki'l-vücûdî'z-zihnî", 59.

⁵⁰ Aydın, İbn Kemal Paşa ve Taşköprülüzâde'de Zihnî Varlık, 34.

⁵¹ İbn Kemal, "Risâle fi tahkiki'l-vücûdî'z-zihnî", 60. Aydın, *İbn Kemal Paşa ve Taşköprülüzâde'de Zihnî Varlık*, 35.

ortaya çıktığına dair hiçbir işaret olmadığı halde onun zihnimizde ortaya çıktığına nasıl işaret edilecek?⁵²

İbn Kemal, buradaki sorunun, Cürcânî ve takipçilerinin zihnin anlamını genişletmelerinden kaynaklandığını düşünür. Ona göre, bu genişletmeden dolayı Cürcânî'nin soyut varlıklarda niteliğin var olduğunu kabul etmesi mümkün hale gelir. Bu anlayış gereği bütün mefhumların suretlerinin Faal Akılda bulunduğunu ileri sürerler.⁵³ İbn Kemal, bu iddiayı Tûsî'nin *Şerhu'l-İşârât*'ta dile getirdiğine işaret eder. Tusî'ye göre, Faal Akılda duyusal değil, sadece akledilirler bulunmaktadır. Dolayısıyla Faal Akıl, duyusal suretlerin değil, akledilir suretlerin deposudur.⁵⁴

12. İmkânın Ezeliliği ve Ezeliliğin İmkânı

Adudüddin İcî'ye göre imkânın mâhiyetin gereği olduğundan şüphe edenler, şüphelerini şöyle ortaya koymuşlardır: “Âlemin hudûsu ezelde mümkün değildir. Sonra ebedde mümkün dönmüştür.”⁵⁵ Bu itirazı dile getirenlere göre hem âlemin varlık imkânının ezelî oluşunu kabul etmek hem de âlemin hâdis olduğunu kabul etmek mümkün değildir. İcî, bu şüpheye şöyle karşı çıkar: “İmkânın ezeliliği sabittir ve bu, ezeliliğin imkânından başka bir şeydir.”⁵⁶

Cürcânî, İcî'nin “âlemin imkânının ezeliliği, varlığın ezelî oluşundan farklıdır” şeklindeki sözlerini tenkit etmiştir. O, âlemin imkânının ezelî oluşunun, âlemin ezelî oluşunu gerektireceğini, fakat başka sebeplerle bunun imkânsız olduğunu düşünmektedir.⁵⁷ Ona göre, âlemin imkânının sürekli ve ezelî olması demek, âlemin zamanın tüm parçalarında var olabilmesi ve varlık ile nitelenmesine engel olacak bir şey olmaması demektir. Zamanın, bütün parçalarında vasıflanması mümkün olması demek, ezelî olmanın da mümkün oluşu demektir.⁵⁸ O halde âlem kendi zâtına bakılarak ele alındığında onun imkânının ezeliliği, ezelî olmasının da imkânını gerektirmektedir. Ancak Cürcânî, Tûsî'nin de ifade ettiği gibi vakıada âlemin ezelî olmadığını ifade eder. Zira âlemin ezelî olma imkânı âlemin zâtına bakarak verilen bir hükümdür. Fakat bir şey zâtî açıdan mümkün olsa dahi başka sebeplerle imkânsız

⁵² İbn Kemal, “Risâle fi tahkîki'l-vücûdî'z-zihni”, 68-69. bk. Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 1: 536.

⁵³ İbn Kemal, “Risâle fi tahkîki'l-vücûdî'z-zihni”, vr. 33b; bk., Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, I: 287.

⁵⁴ İbn Kemal, “Risâle fi tahkîki'l-vücûdî'z-zihni”, 72-73. bk. Nasîrüddîn Tûsî, *Şerhu'l-İşârât ve't-tenbîhât*, nşr. Hasanzâde Amulî (Kum: Müessesesi-i Bustan-i Kitâb, hş. 1395), 2: 437.

⁵⁵ İcî, *el-Mevâkıf*, 1/724.

⁵⁶ İcî, *el-Mevâkıf*, , 1/724.

⁵⁷ Ahmet Faruk Yolcu, “İmkânın Ezeliliği ve Ezeliliğin İmkânı Sorununda Kemalpaşazâde'nin Cürcânî Eleştirisi”, *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 2/2 (2018): 87.

⁵⁸ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 1:726; İbn Kemâl, “Risâle fi tahkîki luzûmi'l-İmkân li'l-mümkin”, 6: 476.

olabilir. Cürcânî buna şu örneği verir: Belli bir hâdisin zâtı itibariyle ezeli olması mümkündür, fakat hudûs kaydı ile ele alınması halinde bu imkânsızdır. Ancak bu imkânsızlık zâtî değil, başkası sebebiyledir.⁵⁹

Cürcânî'nin açıklamalarından, imkânın bir hadise kıyas ile ele alındığında üç ihtimal olduğu anlaşılmaktadır: Birincisi, imkânın sadece zâta nispet edilerek ve vasıflarından soyutlanmış olarak ele alınmasıdır. İkincisi, imkânın sadece zâta nazaran değil de zât ile beraber o zâtın hâdis oluşunun birlikte ele alınmasıdır. Üçüncüsü, imkânın sadece zâta nazaran, fakat bir kayıt olarak hudûs ile birlikte ele alınmasıdır. Cürcânî'ye göre, birinci ihtimale göre âlemin imkânının ezeliği, ezeliğin imkânını gerektirir. Ancak dış nedenler ile bu ezellik imkânsız olmuştur. İkinci ihtimalin dış dünyada var olması mümkün değildir. Zira hâdisin zâtı ile beraber ele alınan hudûs, itibarî bir şeydir. İtibari şeylerin dış dünyada varlıkları yoktur. O halde zât hudûs ile beraber dış dünyada var olamaz. Üçüncü ihtimalin ise var olması mümkün olabilir ve bu durumda imkânın ezeli oluşu, ezeli olmanın imkânını gerektirmeyecektir. Fakat bu durumda var olma imkânı zâtî olmamıştır. Zira bu durumda imkân, zâtî olarak kabul edilirse zât dışındaki şeylerin de bu imkâna dahil olması gerekir, bu durumda başkası ile mümkün olur. Ancak başkası ile mümkün (mümkün bi'l- gayr) diye bir şey yoktur. O halde muteber olan imkânın zâtî olmasıdır.⁶⁰

İcî, imkânın ezeli oluşunun ezeli olmanın imkânını gerektirmeyeceğini ifade etmiş ve bunu hâdisin sadece zâtına bakarak değil, aynı zamanda hâdisin hudûs kaydına itibar ederek gerekçelendirmiştir. Cürcânî ise imkânın sadece bir şeyin zâtına kıyasla ele alınması gerektiğini düşünmüş ve İcî'nin yaklaşımını eleştirmiştir. Onun eleştirilerinde üç husus öne çıkmaktadır: (i) İmkânın sadece zâta göre değerlendirilmesi gerektiğine vurgu, (ii) imkânın bir şeye kıyas ile ele alındığında üç ihtimalin olduğu, (iii) bu üç ihtimalden ikincisinin dış dünyada vaki olamaması, üçüncüsünün ise zâtî imkân olmamasıdır. Kemalpaşazâde, Cürcânî'nin eleştirilerinde öne çıkan bu üç noktayı eleştirmiş ve İcî'nin yaklaşımını savunmuştur.

Kemalpaşazâde, imkânın ezeliği ve ezeliğin imkânı konusunda İcî'den yanadır. Kemalpaşazâde'ye göre varlık imkânının ezeli olması ile varlığın kendisinin ezeli olması arasında fark vardır. İmkânın mâhiyetin gereği olmasına dayanarak âlemin varlığının ezeli olabileceğini iddia edenler bunu anlayamamışlardır.⁶¹

Cürcânî'nin eleştirilerinde üç nokta öne çıkmaktadır: (i) İmkânın bir şeyin sadece zâtı açısından değerlendirilmesinin gerekliliği, (ii) imkân bir şeye kıyasla ele alındığında üç ihtimalin ortaya çıkması, (iii) imkânın hem zâta hem

⁵⁹ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 1:726; İbn Kemâl, "Risâle fi tahkiki luzûmi'l-ımkân li'l-mümkin", 6: 477.

⁶⁰ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 1:726-727; İbn Kemâl, "Risâle fi tahkiki luzûmi'l-ımkân li'l-mümkin", 6: 487.

⁶¹ İbn Kemâl, "Risâle fi tahkiki luzûmi'l-ımkân li'l-mümkin", 6: 488.

de hudûsa birlikte nispet edilmesi durumunda böyle bir şeyin varlık sahasına çıkamayacak olması. Kemalpaşazâde, bu üç iddiaya karşı çıkmaktadır.⁶² Kemalpaşazâde, imkânın hâdisin zâtına nispetle değerlendirilmesi gerektiği iddiasını yersiz bulur. Çünkü önemli olan, ezeli imkân sıfatını bir mevzufta gerçekleştirmek ve bununla birlikte bu mevzusunun ezeli olmadığını ispatlamaktır. Ezeli imkânın yüklendiği bu mevzusu sadece mahiyetine göre değerlendirmek, mâhiyeti bir sıfatı ile beraber değerlendirmek veya mâhiyeti sıfatı ile kayıtlanmış olarak değerlendirmek bu durumu değiştirmeyecektir.⁶³

Kemalpaşazâde'nin Cürçânî'ye itiraz ettiği ikinci husus, imkânın neye kıyasla ele alınacağı konusunda bir ihtimali gözden kaçırmış olmasıdır. Cürçânî'ye göre imkân, ya sadece zât, ya zât ve hudûs birlikte ya da zât hudûs kaydı ile ele alınmaktadır. Kemalpaşazâde, eklediği yeni bir ihtimal ile Cürçânî'ye itiraz eder.

Kemalpaşazâde, imkânın mâhiyet ve varlık taraflarına bakan yönünü gözeterek Cürçânî tarafından zikredilmemiş olan yeni bir ihtimali daha zikreder. Buna göre imkân sadece zâtı açısından ele alınmış bir hadis ile hudûs şartı ile kayıtlanmış olan varlık arasında da tahakkuk edebilir. Böylece imkân hâdisin sadece zâtı itibarıyla ele alınacak ancak hudûs ile mukayyet varlığa nispet edilecektir. Kemalpaşazâde, bu yeni varsayımı ile Cürçânî'nin ısrarla vurguladığı imkânın sadece hâdisin zâtı açısından değerlendirilmesi gerektiği hususunu gerçekleştirmiştir. Ancak Cürçânî'nin iddia ettiği şekilde imkânın ezeliyeti, ezeliyetin imkânını gerektirmeyecektir. Çünkü Kemalpaşazâde imkânın bir tarafı olan hâdisin zâtını hudûs kaydı ile ele almasa da imkânın diğer tarafı olan varlığı hudûs kaydı ile ele almıştır. Kemalpaşazâde, Cürçânî'nin bu ihtimali ele almadığını, halbuki bu ihtimale göre imkânın ezeli olmasının ezeli olma imkânını gerektirmeyeceğini ve Cürçânî'nin itirazlarının boşa çıkacağını ifade eder.⁶⁴

Kemalpaşazâde'nin Cürçânî'yi eleştirdiği üçüncü husus, Cürçânî'nin hâdisin hudûs kaydı ile beraber ele alınması durumunda böyle bir şeyin var olmasının imkânsız olduğu yönündeki iddiasıdır. Kemalpaşazâde açısından bu yanlıştır. Zira hudûs kaydı ile beraber tasavvur edilen hâdis bir mefhumdur. Mefhum ise varlığa nispet edildiğinde ya zorunlu, ya imkânsız ya da mümkün olur. Bu mefhum zorunlu veya imkânsız olamayacağına göre mümkün olmalıdır.⁶⁵

Sonuç

⁶² Ahmet Faruk Yolcu, "İmkânın Ezeliyeti ve Ezeliyetin İmkânı Sorununda Kemalpaşazâde'nin Cürçânî Eleştirisi", *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 2/2 (2018): 89.

⁶³ İbn Kemâl, "Risâle fi tahkiki luzûmi'l-ımkân li'l-mümkin", 6: 488.

⁶⁴ İbn Kemâl, "Risâle fi tahkiki luzûmi'l-ımkân li'l-mümkin", 6: 488.

⁶⁵ İbn Kemâl, "Risâle fi tahkiki luzûmi'l-ımkân li'l-mümkin", 6: 488.

İbn Kemal, metafizik meseleleri çoğu zaman Cürcânî'nin açıklamalarını esas alarak incelemiş olsa da zaman zaman onun meseleleyi ya anlayamamış olma yahut yanlış takdim etmesi sebebiyle eleştirmiştir. İbn Kemal'in metafizikle ilgili risaleleri neredeyse Cürcânî tenkitleriyle özdeşleşir olmuştur.

Biz bu makalede metafizik kapsamında özellikle varlık, mahiyet ve imkân ile ilgili bazı problemleri İbn Kemal açısından ele alarak Cürcânî'ye hangi konularda nasıl eleştiriler yönelttiğini ve bunları nasıl gerekçelendirdiğini tespit etmeye çalıştık. Varlığın ziyade oluşu, zihnî varlık, mahiyetin mec'uliyeti, eys ve leysin tahkiki, imkânın mümkün için lazım oluşu onun her biri hakkında birer risale yazdığı temel metafizik meselelerdir. İbn Kemal, her meseleyi inceleyişinde aslında sadece Cürcânî'nin değil, başta İbn Sînâ, Tûsî, Kâtibî ve Devvânî olmak üzere birçok filozof ve mütekellimin görüşlerine müracaat etmiştir. Onları bazen kendi görüşünü desteklemek bazen de eleştirmek için gündeme getirmiştir. Varlık ile mahiyetin aynı mı, ayrı mı olduğu, daha doğrusu varlığın mahiyete arız olup olmaması, kelimcüler ile filozoflar arasındaki önemli ihtilaf noktalarından biridir. Aynı şekilde zihnî varlığın kabul edilip edilmemesi, mahiyetlerin mec'ul olup olmaması İbn Kemal'in Cürcânî'ye eleştiri yönelttiği temel problemler arasında yer almaktadır.

Cürcânî'nin eleştiri konusu olan görüş ve açıklamaları daha çok dikkatsizliğin yol açtığı hatalardan oluşmaktadır. Bir kısmı isabetsiz açıklama ve temellendirme olsa da önemli bir kısmı, diğer eser veya aynı eserin diğer kısımlarındaki açıklamalarıyla çelişen açıklamalardan oluşmaktadır. Cürcânî'nin kelim ile felsefeyi uzlaştırma girişimi, onu bazen tutarsız açıklamalar yapmaya sevk etmiştir. Onun asıl durduğu zeminin kelim ilmi olması, ancak felsefenin metafizik yapma imkânından yararlanmak istemesi filozoflarla ters düşmesine yol açmıştır.

Bu çalışma sonucunda İbn Kemal'in müteahhirîn dönemi kelamının son büyük otoritesi konumunda olan Cürcanî'nin ilmî otoritesini sorgulayan itiraz ve tenkitler yönelttiğini tespit ettik. Osmanlı tarihi boyunca kelim ve felsefe araştırmalarının aslında bu eleştiriler sayesinde yürütüldüğünü söylemek mümkündür. Risalelerde ele alınan spesifik meseleler birçok eski düşünürün görüşlerine başvurmak suretiyle yeniden tartışılmış ve meselelerin özel yönlerine dikkat çekilmiştir. İbn Kemal'in Cürcânî eleştirilerini bu açıdan değerlendirdiğimizde ilmî faaliyetlere büyük katkı sağlandığını söylemek mümkündür.

Kaynakça

Alper, Ömer Mahir. "Mahiyetin Mec'uliyeti Bağlamında Kemalpaşazâde'nin Cürcânî Eleştirisi". *İslam Düşüncesinde Süreklilik ve Değişim Seyyid Şerif*

- Cürçânî Örneği*. Ed. M. Cüneyit Kaya. 197-224. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Arıcı, Mustakim. *Fahreddin Râzî Sonrası Metafizik Düşünce: Kâtibî Örneği*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Aydın, Mehmet. "İbn Kemal Paşa'da Varlığın Mahiyete Zait Oluşu: Cürçânî Ve Devvanî'nin Görüşlerinin Eleştirisi", 38. İcanas Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildiriler 10-15.09.2007 Ankara. Ankara: 2008.
- Aydın, Mehmet. *İbn Kemal Paşa ve Taşköprülüzâde'de Zihnî Varlık*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2016.
- Cürçânî, Seyyid Şerif. "Hâşiyetü't-Tecrîd", *Tesdîdü'l-Kavâid fi Şerh-i Tecrîdi'l-Akâid ve maahu Hâşiyetü't-Tecrîd* içinde. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Cürçânî, Seyyid Şerif. *Hâşiyê alâ Şerhi Hikmeti'l-Ayn*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, 554.
- Cürçânî, Seyyid Şerif. *Şerhu'l-Mevâkıf*. Çev. Ömer Türker. İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Derin, Necmi. *İbn Kemal ve Taşköprizâde Risaleleri Bağlamında İslâm Düşünce-sinde Zihnî Varlık Problemi*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2016.
- Erdem, Engin ve Necmettin Pehlivan. "Varlığın ve Yokluğun Ötesi: Kemalpaşazâde'nin 'Leys ve Eys'in Anlamının İncelenmesine Dair Risâlesi". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 27 (2012), 87-116.
- Hillî, İbn Mutahhar. *Keşfü'l-murâd fi şerhi Tecrîdi'l-itikâd*. Beyrut: Müessesetü'l-a'lemî, 1988.
- İbn Kemâl, Şemseddin Ahmed. "Risâle fî tahkîki luzûmî'l-imkân li'l-mümkîn". *Mecmû'u Resâilil-'Allâme İbn Kemâl Bâşâ*. Ed. Hamza Bekrî, Mâhir Edîp Cellûş, Abdurrahmân Harş, Abdulcevad Hamam. 6/459-493. İstanbul: Dâru'l-Lübâb li'd-Dirâse ve Tahkîki't-Turâs, 2018.
- İbn Kemal, Şemseddin Ahmed. "Risâletün fî tahkîki'l-eyş ve'l-leys". *Mecmûu Resâil'il-Allâme İbn Kemal Başa*. Ed. Hamza Bekrî, Mâhir Edîp Cellûş, Abdurrahmân Harş, Abdulcevad Hamam. İstanbul: Dâru'l-Lübâb li'd-Dirâse ve Tahkîki't-Turâs, 2018.
- İbn Kemal, Şemseddin Ahmed. "Risâletün fî ziyâdeti'l-vücûd", *Mecmûu Resâil'il-Allâme İbn Kemal Başa*. Ed. Hamza Bekrî, Mâhir Edîp Cellûş, Abdurrahmân Harş, Abdulcevad Hamam. İstanbul: Dâru'l-Lübâb li'd-Dirâse ve Tahkîki't-Turâs, 2018.
- İbn Kemal, Şemseddin Ahmed. "Risâle fî Tahkîki'l-vücûdi'z-zihnî". *Mecmûu Resâil'il-Allâme İbn Kemal Başa*. Ed. Hamza Bekrî, Mâhir Edîp Cellûş, Abdurrahmân Harş, Abdulcevad Hamam. İstanbul: Dâru'l-Lübâb li'd-Dirâse ve Tahkîki't-Turâs, 2018.

- İbn Sînâ. *İlâhiyyât-ı Şifâ /Metafizik*. Çev. E. Demirli ve Ö. Türker. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2011.
- İbn Sînâ. *et-Ta'likât*. tah. Abdurrahman Bedevî. Tahran: 1404.
- Îcî, Adüdüddin. "el-Mevâkîf". *Şerhu'l-Mevâkîf* içinde, yazar: Cürcânî. Çev. Ömer Türker. İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Kâtibî, Necmeddin. *Hikmetü'l-Ayn*. Çev. Salih Aydın. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016.
- Kaya, M. Cüneyt (Ed.). *İslam Düşüncesinde Süreklilik ve Değişim: Seyyid Şerif Cürcânî Örneği*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Kaya, Veysel. *İbn Sînâ'nın Kelâma Etkisi*. Ankara: Otto Yayınları, 2015.
- Kemalpaşazâde (İbn Kemal), Şemseddin Ahmed. "Yaratmanın (Ca'l) Anlamının Açıklanması ve Mahiyetin Yaratılmış (Mec'ul) Olup Olmadığının İncelenmesine Dair". Çev. Ömer Mahir Alper. *Osmanlı Felsefesi Seçme Metinler* içinde. Ed. Ömer Mahir Alper. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Râzî, Fahreddin. "Muhassal". *Telhîsu'l-Muhassal* içinde, yazar: Nasiruddin Tûsî. Beyrut: Dâru'l-azvâ, 1985.
- Râzî, Fahreddin. *el-Mulahhas fi'l-Mantık ve'l-Hikme.*, İstanbul: Şehid Ali Paşa, 1730.
- Râzî, Kutbeddin. "el-Muhâkemât". *el-İşârât ve't-Tenbîhât maa Şerhi'l-Hâce Nasîriddin et-Tûsî ve'l-muhâkemât li-Kutbi'ddin er-Râzî* içinde. Kum: Matbûât-ı Dinî, 1383 hş.
- Sarioğlu, Hüseyin. "İbn Rüşd Felsefesi". *İslam Felsefesi Tarih ve Problemler*. ed. M. Cüneyt Kaya. İstanbul, İsam Yayınları, 2015.
- Tûsî, Nasiruddin. *el-Ecvibetü'l-Mesâilî'n-Nasiriyye*. Tahran: İntişârât-ı Pejuheşgâh-i Ulûm-i İnsânî, 2005.
- Tûsî, Nasîriddin. *Tecrîdü'l-itikâd*. Kum: 1407/1986.
- Tûsî, Nasiruddin. *Telhîsu'l-Muhassal*. Beyrut: Dâru'l-azvâ, 1985.
- Tûsî, Nasîrüdîn. *Şerhu'l-İşârât ve't-tenbîhât*. nşr. Ayetullah Hasanzade Amuli. Kum: Müessesesi-i Bustan-i Kitab, hş. 1395.
- Yolcu, Ahmet Faruk. "İmkânın Ezelîliği ve Ezelîliğin İmkânı Sorununda Kemalpaşazâde'nin Cürcânî Eleştirisi". *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 2/2 (2018): 80-95.